

A társadalomtudományok területén kidolgozott és alkalmazott centrum-periféria elmélet egyre erősebb visszhangot kap az összehasonlító irodalomtudományi vizsgálatokban.

Matti Savolainen finn irodalomkritikus egyik 1995-ös cikkében a centrum, a marginália (ez utóbbit a periféria ekvivalenseként használja) és az irodalom problémaköreit több szempontból vizsgálja: egyfelől a finnországi svéd, számi, cigány, tatár irodalmak helyzetén szemléltetve, majd az eurocentrizmust, etnocentrizmust, falloszcentrizmust, osztályhelyzetet, kultúrarétegek és kánonok, társadalom- és bölcsészstudományok viszonylatát elemezve, végül pedig röviden a posztkoloniális, a feminista és a homo- és lesbikus irodalmakra kitérve. Cikke zárófejezetében arra a következtetésre jut, hogy a jelenleg folyamatban lévő centrum-marginália mozgások, lebomlások nagy hatást gyakorolnak az irodalmi kánonokra, mellyel az egész kánoni hagyomány új nézőpontú elemzés alá kerül. A különböző centrizmusok nemcsak a társadalmi gyakorlatba, történelmi valóságba, hanem azokba a fiktív szövegekbe is beíródtak, melyek elemzésével az irodalomtudomány foglalkozik. Felvetődik többek között az irodalomelemzők, tanárok, diákok változó szerepe és helyzete a centrum- és margináliabeli változások következtében. Savolainen, mint általában az irodalomkritikusok, a centrum-periféria (marginália) modell irodalomelemzésbeli alkalmazásakor a modell értelmezését eleve adotttnak, jelentésrendszerét közmegegyezésen alapulónak tekinti. E hagyományos nézet szerint a centrum egyben a hatalom jelképe, mely meghatározza a perifériát, és emez mintha a centrummal való függőségében tudna csak létezni, de időnként bedob valamit a centrumba, melytől az felfrissül. Az újabb nézetek hangsúlyozzák a periféria szerepét, és azt javasolják, hogy helyeződjön át a nézőpont a centrumból a perifériára (Ulf Hannertz, 1989). Ezzel azonban az általunk felállított dichotómia nem dekonstruálódik igazándiból, hisz a következő lendület újra létrehoz egy korábbihoz hasonló hierarchiát, aszimmetriát.

E dolgozatomban a centrum, periféria, marginália szimbolikus jelentéstartalmainak szemantikai elemzését kísérem meg. Előbb a centrum-periféria viszonylatáról szólok, majd a marginália kérdéskörére is kitérek.

A centrum-periféria enunciáció vizsgálatában a reinterpretáció és transzformáció elméletei hangsúlyos szerepet kaphatnak.

A centrum-periféria eddigi vizsgálatai legfőképp a pragmatikus dimenzióban történtek, azaz a jel(ek) és interpretátor(ok) viszonylatában. Példaként a centrum-periféria gazdasági (Immanuel Wallerstein, 1975), szociológiai (Edward Shils, 1975), etnográfiai (George Marcus, 1986), antropológiai (Ulf Hannertz, 1989), vallástörténeti (Per Bilde, 1992), kulturális (Masao Yamaguchi, 1988), történelmi (George Woolf, 1991), irodalmi (Robert Cockroft, 1994) értelmezései hozhatók föl. Ezek az értelmezések a különböző aspektusú hatalomgyakorlás ideológiáit tárták föl.

A pragmatikus dimenzió túlzott előtérbe helyezése két eltérő formában jelentkezik. Egyfelől az interpretátor, mint jelölő, egyre érdektelenebbé válik, és önkényesebbé lesz a jellel, mint jelölttel szemben, ezzel azonban észrevétlenül lehetetlenné teszi saját helyzetét. A centrum így előbb-utóbb nem lesz centrum, hanem a hatalomgyakorlás rögzített, bejáratott formáinak helye. Másfelől pedig az interpretátor vesszőparipája az interpretáns lesz, melyet végül is a jelölt helyére tesz. Ez azonban azt eredményezi, hogy az értelmezés végtelenre való sokszorozódásáról lehessen beszélni, a jel-helyettesítés végtelen játékaról (ld. Derrida 1976, Ellis 1989). Ez utóbbi lehetőség is oda vezet, hogy centrumról és perifériáról beszélni ilyenén módon értelmetlen dolog.

E rövid beszédben azonban nem a centrum-periféria pragmatikus értelmezéseinek minősítésére törekszem, hanem a szemiózis folyamatának szemantikai vizsgálatára. Tulajdonképpen a centrum-periféria mind pragmatikai, mind szemantikai vizsgálatának feltétlen velejárója a szintaktikai is. Az alábbiakban a centrumra és a perifériára, mint jelekre, ezeknek jelölt- és jelölőikre figyelek.

*Centrum-jel*nek olyan jelet tekintek, melynek intenzív kapcsolata van az objektummal, azaz az objektum jelle transzformálásának csatornája rövid, interpretánsa erős kisugárzású, míg a *periféria-jel* esetében az objektum jelle transzformálásának csatornája áttételes(ebb), az objektum és jel viszonya nem annyira intenzív. Ezek pedig kihatnak a jelölt és jelölő jelen belüli viszonyára és az interpretátor felé irányuló interpretáns helyzeti energiájára. Azaz a centrum-jel a jelölő és jelölt közelsége miatt az ikon felé, a periféria-jel a jelölt és a jelölő távolsága miatt a szimbólum felé tolódik el. A centrum-jel és periféria-jel közötti fokozati, hierarchikus különbség nem

eleve adott, hanem elsősorban a jelek különböző létformájáról beszélhetünk, melyek azonban mind a kontínium, mind a diszkontínium felől elemezhetőek.

Példákat a számi irodalomból hozok. Nils-Aslak Valkepää a *Beaivi, Áhččázan* (Nap, Édesapám) kötetének fiktív versvilága olyan dinamikus párbeszédezésben van a történeti számi valósággal, mely időben a múltban és jelenben is hordozza olvasóit, ugyanakkor pedig újra- és újrateremti e fiktív világ egyszerűségének, személyességének bizonyítékait. Kirsti Paltto *Guhtoset dearvan min bohccot* (Tereld békében rénjeinket) című regényében egy viszonylag valóságghú számi családtörténet ábrázolására tesz kísérletet. De e regényvilág nehézkesen kapcsolódik mind a számi hétköznaphoz, mind a fikcióhoz.

A centrum-periféria tárgyalását gyakran kapcsolják a marginália kérdésköréhez, sőt, olykor a periféria ekvivalenseként használják. E tanulmány elején idézett finn szerző, Matti Savolainen cikkében utal arra, hogy a marginália és periféria fogalmakat gyakran szinonimákként használják, bár nem ugyanazt jelentik, de nem fejt ki, miért (1995). A különbség abban rejlik, hogy míg a centrumot a centrum-jelek többsége jellemzi, és a perifériát a periféria-jelek nagyobb aránya, addig a margináliában a jelek a marginálián kívülről, de belülről sem minősítettek, így akár a centrum-jel, vagy a periféria-jel domináns lehet benne. Például a nők által írott vagy a politikai elnyomásban levő kolonia-irodalom bizonyos időszakban marginális helyzetben volt, anélkül, hogy egy más, vagy akár saját helyzetből irodalomként minősítettek lettek volna. Szerzőjük neve vagy nyelviségük indokolta marginális helyzetük.

Ugyanakkor e problémakör azzal is árnyalható, ha

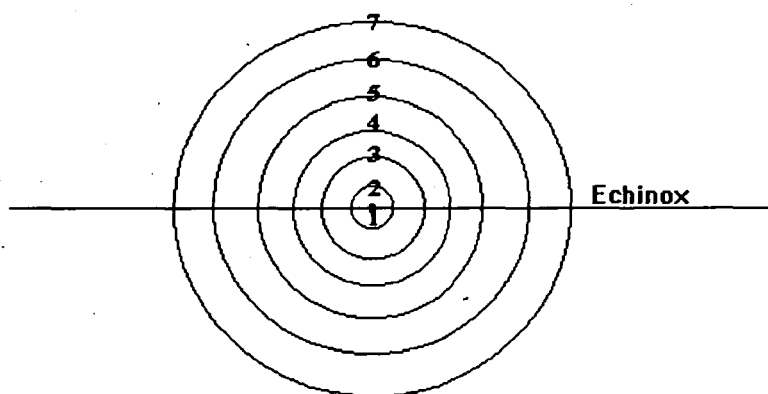
- a centrum mellett/helyett centrum-helyzetről vagy centrumelemekről és centrumhálóról,
- a periféria mellett/helyett periféria-helyzetről, vagy perifériaelemekről és perifériahálóról,
- a marginália mellett/helyett marginália-helyzetről is beszélünk, vagy margináliaelemekről és marginaliahálóról,

hiszen ezek, a különböző létformájú jelek komplex együttese miatt, mint eltérő jellegű, élő, működő — de nem feltétlenül „tisztá” — szemiszférák léteznek. Egyértelmű centrumról vagy perifériáról, vagy margináliáról az

irodalom keretein belül is nehéz beszélni, ugyanakkor könnyen az önkényesség vádjával kísértő.

A centrum és periféria az előbbiektükreben nem mint dichtonómia értelmezendő, hisz a centrumháló magában foglalja mind magát és hiányát, akár csak a periféria-, vagy margináliháló. Dichtonómiába végülis inkább a marginália hozható a centrummal vagy a perifériával. Hogy mi tekinthető centrumnak, perifériának, margináliának, azt az adott helyzet határozza meg, melyben hangsúlyos szerep jut az interpretátornak. Az interpretátorra irányuló feladat pedig a különböző jel/nyelvrendszerek felismerése, dialógusba hozása. Másként mint eddig.

Végezetül pedig röviden kitérek egy néhány évvel ezelőtti irodalomelméleti vitára.

A szimbólumok magyarázata

- 1 - Transzközép, Terra és Tengely. Föld, Hold és Nap (Sol.). Egyed, Szöcs. s.i.t.
- 2 - Hold alatti világ. Sántha Attila. Santa
- 3 - Fekete Vince. A fekete világ. Vincitor (összekötő)
- 4 - Klemenciális (kegyelmi) világ: Kelemen Hunor. Hermes
- 5 - László Noémi. Noetikus eón. Profán nevén: Vénusz
- 6 - Orbán János. Orbitális világ (orbis)
- 7 - Más masszák, egyéb univerzumok

(Bréda, 1993)

A centralitás problematikáját sajátosan vetette fel 1993-ban a Sántha Attila által közzétett *transzközép kiáltvány*, mely élénk „transzközép” vitát váltott ki különböző kolozsvári kulturális fórumokon, pl. Bretter-kör, Echinox, az erdélyi Helikon transzközép betéte, a Serény Múmia, Korunk, egyetemi szemináriumok, kocsmai, utcai viták*. Mind Sántha a transzközép világkép és életérzésnek meghatározásában, mind Orbán János a transzközép irodalom kritériumainak összefoglalásában elutasítani véli a modern- és posztmodernséget, és többé-kevésbé nem körvonalazott transzközép álláspontjukat a (de)konstruktivistákéval rokonítják, de ez utóbbiaktól is elhatárolják magukat. Erre egy példaként a dolgozat tematikájához kapcsolható kijelentésük hozom fel, mely a centrum létezését, az abszolútum igenlését állítja (Sántha 1994). Mindezt egy „kocsmai diszkurzus” játék-komolyságával.

A transzközép középéről alkotott nézetének elemzését nem az nehezíti meg, hogy megnyilatkozásaik inkább szlogen és performansz jellegűek, hanem az, hogy a kezdeti kinyilatkoztatásokat nem követte kifejtés, a vita pár hónap múlva hirtelen megszakadt. Mindenesetre ezekben az írásokban a centrum az ideológiamentesség, lényegiség, abszolútum, emberközpontság szimbólumaként, és egyszerű grafikai modellként is megjelenik. François Bréda *A transzközép világ-keresztmetszet középnézetből* című ábráját (Echinox, 1993/6) úgy is elemezhetném, mint a centrumháló egyszerre grafikus és szimbolikus leképezését, melyben a koncentrikus körök nem mint egymást lefedő, hanem mint külön-külön létező, de akár egy centrális egyenesen elhelyezkedő centrumelemek.

A transzközép problematikájának újrafelvételét jelenleg a „transzközépesek” által (Sántha, Orbán, Bréda, László) szerkesztette *Előretolt helyőrség* című kulturális lap provokálja. Lehetséges, hogy majd átlépi a tipológiai, terminológiai álproblémák buktatóit?

Felhasznált irodalom

Berszán István 1993. *Innen és túl Transzközép, avagy a játszma genézise*. Echinox, 1993/7-8.

---

* különösen Sántha Attila, François Bréda, Orbán Attila, Cs. Gyimesi Éva, Berszán István

Bilde, Per 1992. *Jesus and Paul: A Methodological Essay on Two Cases of Religious Innovation in the Context of Centre-Periphery Relations*. In: *Centre and Periphery in the Hellenistic World*. 316-338.

Bréda, François 1993. *A transzközép világ keresztmetszete középnyezetből*. Echinox, 1993/6.

Cocokroft, Robert 1994. *The Concepts of Centrality and Marginality, and their Application to the Study of Heroic Narrative*. In: *The Uses of Tradition*. eds. Branch, Michael and Hawkesworth, Celia, London, 1994, 109-122.

Cs. Gyimesi Éva 1993. *A transzközép mint az irodalomtudomány provokációja*. Korunk, 1993/3.

Derrida, Jacques 1976. *Of Grammatology*. trans. Spivak, Gayatri Chakravorty, Baltimore.

Ellis, John M. 1989. *Against Deconstruction*. Princeton, New Jersey.

Hannertz, Ulf 1989. *Culture between Centre and Periphery: Toward Macroanthropology*. In: *Ethnos*, 54, 200-216.

Kovács Sándor s.k. — Odorics Ferenc 1995. *Posztmagyar*. deKon Könyvek 4., Szeged.

Marcus, George E. 1986. *Contemporary Problems of Ethnography in the Modern World System*. In: *Writing Culture*. eds. Clifford, James and Marcus, George E., Berkeley.

Orbán János 1993. *Transzközép (bevezetés)*. kézirat.

Paltto, Kirsti 1985. *Guhtoset dearvan min bohccot*. Helsinki.

Sántha Attila 1993. *A transzközép irodalom*. Echinox, 1993/6.

1994. *Az empirikus (konstruktivista) irodalomtudomány: lehetőség a transzközép irodalom megközelítésére*. kézirat.

Savolainen, M. 1995. *Marginali, keskusta ja kirjallisuus*. In: *Marginali ja kirjallisuus*. ed. Savolainen, M., Helsinki, 7-35.

Shils, Edward 1975. *Center and Periphery: Essays in Macrosociology*. Chicago.

Yamaguchi, Masao 1988. „Center” and „Periphery” in Japanese Culture — in *the Light of Tartu Semiotics*.

Valkepää, Nils-Aslak 1988. *Beaivi, Áhčážan*. Vaasa.

Wallerstein, Immanuel 1975. *The Modern World System I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York.

Woolf, George 1991. *World-Systems Analysis and the Roman Empire*. JRA 3., 44-58.